

UOT: 811.512.1

ŞƏBNƏM HƏSƏNLİ- QƏRİBOVA*

XARƏZM TÜRKÇƏSİNDƏ YAZILMIŞ ƏSƏRLƏRİN
LİŖVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

XII- XIV əsrlərdə Orta Asiyada Qaraxani türkcəsinin davamı olan, lakin yeni qazanılmış xüsusiyyətləri ilə ondan fərqlənən Xarəzm türkcəsi ədəbi dil kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Xarəzm türkcəsinin ədəbi dil kimi statusu müxtəlif müəlliflər arasında fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Məqalədə bu fikir ayrılıqlarının səbəbləri və yanaşmalar öz əksini tapmışdır. Müəllif Orta Asiyada uzun müddət ədəbi dil statusuna sahib olan və Qaraxani türkcəsindən Çağataya keçid rolunu oynayan Xarəzm türkcəsində yazılmış əsərlər məqalədə təhlil edilmişdir. Buraya müxtəlif bədii, elmi və dini əsərlər daxildir. Mahmud bin Əlinin "Nəhcül-fəradis", İslamın "Müinul-mürid", Xarəzminin "Məhəbbət-namə", Qütübünün "Xosrov və Şirin" kimi bu dövrün yazılı nümunələrini ətraflı təsvir edən məqalədə əsərlərin dil xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, ayrı-ayrı əsərlərin leksikasının tematik bir təsnifatı aparılmış, sözlərin mənşəyinin statistik təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: Xarəzm türkcəsi, elmi üslub, leksika, morfoloji xüsusiyyətlər, türk dilləri

Giriş: XIII əsrdən etibarən Xəzərin qərbində, şimalında, Orta Şərqdə oğuz və qıpçaq dil mühitləri bir-birindən fərqli mərcələrdə inkişaf etməsi nəticəsində yeni dil qolları yaranmağa başladı. Türkologiyada bu mərhələdən başlayaraq yaranan yeni dillərin adlandırılması mütəxəssislər arasında fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Belə ki, ilk yazılı qaynaq olan Orxon-Yenisey abidələrinin ümumi şəkildə Göytürk, sonrakı mərhələ yazıları uyğur abidələri, XI əsr Orta Asiyada qələmə alınan əsərlər Xaqaniyyə türkcəsi nümunələri sayılsa da, sonrakı mərhələdə əsərlərin mənsub olduğu dillərlə bağlı məsələ hər zaman mübahisəyə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, XII-XIV əsr Orta Asiya və onun şimalında qələmə alınmış türk dilli əsərlərdə qıpçaq, oğuz, karluq dil xüsusiyyətləri az və ya çox şəkildə demək olar ki, bütün əsərlərdə nəzərə çarpır. Bu isə mütəxəssislərin həmin əsərləri oğuz-qıpçaq türkcəsi, uyğur-qıpçaq türkcəsi, oğuz- türkmən türkcəsi, qıpçaq türkcəsi, qızıl orda türkcəsi, qarluq-Xarəzm türkcəsi, Xarəzm- Qızıl Orda türkcəsi, Məmlük türkcəsi nümunələri hesab etməsi ilə nəticələnmişdir (Бор-овков:1963); (Фазылов: 1967); (Наджип:1989). Məsələn, Seyfi Sarayinin "Gülüstan tərcüməsi" əsəri bəzi mütəxəssislər tərəfindən Məmlük qıpçaqcası, bəziləri tərəfindən müəllifin doğulduğu Qızıl Ordaya aid şimal qıpçaqcası nümunəsi sayılır. Yaxud da, Rəbğuzinin

"Qisasul-ənbiya" əsərini həm Xarəzm türkcəsi, həm də qıpçaq nümunəsi hesab edən mütəxəssislər kifayət qədərdir. Lakin eyni dövrdə və eyni mühidə yazılmış əsərlərdə müşahidə olunan fərqli dil xüsusiyyətlərinə görə hər əsəri ayrı "dil nümunəsi" kimi dəyərləndirmək yanlışdır. Bu baxımdan bir əsərdə müşahidə edilən həm oğuz, həm qıpçaq, həm karluq xüsusiyyətləri onları "oğuz- qıpçaq", qıpçaq- karluq" və s. dil nümunəsi kimi təqdim etməyə əsas vermir. Belə bölgü əslində orta əsrlər türk dillərinin arasındakı sərhəddi müəyyənləşdirməyə də mane olur. Çünki istənilən mərhələdə bir-birinə qonşu regionda yaşayan xalqın yazdığı əsərlərdə sırf bir dilin xüsusiyyətinin müşahidə edilməsi imkansızdır. Bu baxımdan dillərin adlandırılmasında regional bölgü, yaxud da dilin rəsmi dil olduğu dövlətin ədəbi dil kimi təqdim edilməsi daha doğrudur. Bu ardıcılıq Orta Asiya regionunda Xaqaniyyə, Xarəzm, Çağatay türkcəsi şəklində bir- birini izləyir.

Xarəzm türkcəsi və yayılma arealı XII-XIV əsrlərdə Orta Asiyada Xaqaniyyə türkcəsinin davamı olan, lakin yeni qazandığı əlamətlərlə ondan fərqlənən Xarəzm türkcəsi ədəbi dil funksiyası daşımağa başlamışdır. Tarixən Xarəzm Aral gölünün cənubunda İran dillərinin şərq qoluna aid dildə danışan əhəlinin məskunlaşdığı ərazi kimi tanınır. Xarəzm türkcəsinin türkcənin bir qolu kimi formalaşması VIII əsrdə bu torpaqların ərəblər tərəfindən işğalından sonra başlamışdır. Samanilərin buranı fəth edib

* Fil.ü.f.d., dos., AMEA, Dilçilik İnstitutu,
e-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com

öz valilərini təyin etməsindən sonra tədricən qonşuluqdakı oğuz, peçeneq, qıpçaq, kanglı boylarının burada məskunlaşması ilə müxtəlif siyasi-ictimai hadisələr fonunda regionda yeni Xarəzm türkcəsinin formalaşması baş verdi. Mahmud Qəznəvinin 1097-ci ildə Xarəzmi özünə tabe etməsi və oğuzların bəydili boyundan olan Qütbəddin Məhəmməd bin Anuş Tigini “Xarəzmşah” titulu ilə Xarəzm təyini ilə türkləşmiş Xarəzmin ən parlaq dövrü başladı. Daha sonra Səlcuqlara tabe edilən ərazi Sultan Səncərin ölümü ilə müstəqil Xarəzmşahlar dövlətinə çevrildi. Xarəzm türkcəsi Xarəzmşahlar dövründə ədəbi və bədii dil kimi təşəkkül tapmışdır.

Xarəzm türkcəsi, kalaç, uyğur, peçeneq, kimek, kanglı və s. boy dilləri ilə oğuz və qıpçaqcanın qarışması nəticəsində, Xaqaniyyə ədəbi dili ilə əlaqəli şəkildə formalaşmış bir dil idi. “Əhalinin fərqli boylara mənsubiyyətinə görə dil də qarışıq səciyyə daşıyırdı. Buna görə də Qaraxani türkcəsi yazı ənənəsinə əsaslanan Xarəzm türkcəsi tədricən qıpçaq- oğuz-karluq dialektlərindən səs və quruluş xüsusiyyətlərini mənimşəyərək özünəməxsus yeni bir yazı dil məzmunu qazandı” (Akar:2018,s.175). Xaqaniyyə türkcəsi ilə Çağatay türkcəsi arasında keçid rolu oynayan Xarəzm türkcəsi XIII-XV əsrlərdə Orta Asiyanın vahid ədəbi dili olmuşdur. “Xarəzm türkcəsi” linqvonimi hakim xanədən və ya region adı əsasında formalaşmış bir termdir. Bu linqvonim ilə adlanan dildə yazılan əsərlər ümumilikdə Xarəzm türkcəsi əlamətləri daşısa da diqqətli baxılıqda burada qıpçaq, oğuz və digər boyların dil əlamətləri qabarıq şəkildə özünü əks etdirir. Xarəzm türkcəsinin Xaqaniyyə türkcəsindən başlıca fərqi onda oğuz-qıpçaq dil xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsidir.

Xarəzm türkcəsinin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

1) Əsərlərdə eyni sözün dışarası *ç* və *y* ilə yazılması halları müşahidə olunur: *açır-ayır*, *boç-boy*, *qoç-qoy*, *uçı-uyı* və s.

2) Söz sonu *ğ*, *g* səsinin qorunması. Lakin bəzi əsərlərdə oğuzcanın təsiri ilə bəzi sözlərdə səsin düşdüyü izlənilir: *körklüg-körklü*, *kuduğ-kudu* və s.

3) Söz ortası *ğ* (*g*) səsinin mövqeyi məsələsi qarışıqdır. Həm *ğ* (*g*) ilə, həm də onsuz yazılan variantlara təsadüf edilir: *kazan-kazğan*, *yapurğak-yapraq*, *suwğar-suwar* və s.

4) *q>x* əvəzlənməsi müşahidə olunur: *axtar*, *xatun*, *yaxşı*, *oxşa* və s.

5) Sözlərdə dodaq ahəngində qarışıqlıq müşahidə olunur. Eyni sözün həm dodaqlanan, həm də dodaqlanmayan saitle olan variantlarına təsadüf edilir: *kimniñ-kimnüñ*, *eksil-eksül*, *qılış-quluş*, *törtünçi -törtinçi* və s.

Xarəzm türkcəsində yazılmış əsərlər: Xarəzm türkcəsi keçid mərhələ kimi özündə fərqli dil xüsusiyyətləri daşıdığından bu dildə yazılan bu və ya digər əsər ayrı-ayrılıqda qıpçaq, çağatay, oğuz dil abidəsi kimi təqdim edilməyə çalışılmışdır. Lakin, regionda həmin tarixi dövrdə hakim dil olan Xarəzm türkcəsinin təsir dairəsi çərçivəsində olan mühitdə qələmə alınan əsərlər Xarəzm türkcəsinin dil nümunələri hesab olunur. Bunlara müxtəlif lüğətlər, bədii nümunələr, elmi və dini əsərlər aiddir. Mahmud bin Əlinin “Nəhcül-fəradis”, İslamın “Müinul-mürid”, Xarəzminin “Məhəbbətnamə”, Qütbünün “Xosrov və Şirin” əsərləri bu dövrün yadigarlarıdır. A.Borovkov XII-XIII əsrlərə aid Quran təfsirinin lüğət tərkibinə və dil xüsusiyyətlərinə görə Zəməxşərinin “Müqəddimətül-ədəb”, Xarəzminin “Məhəbbətnamə” və Əlinin “Qisseyi- Yusif” əsərinə çox yaxın olduğunu vurğulamış və onu da bu silsiləyə aid etmişdir (Боровков:1963, s.19). E.Fazılov isə Xarəzm türkcəsinə “Nəhcül- fəradis”, “Məhəbbətnamə”, “Xosrov və Şirin”, “Gülüstani-bit-türki” əsərlərini aid edir. Lakin müəllif qeyd edir ki, “Xarəzm abidələrinin sayı göstərilən əsərlərlə kifayətlənmir. XI-XIV əsrlər türk ədəbi dillərinin formalaşması və inkişafının konkret tarixi vəziyyətinin və onların həmin dövr dialektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin tam öyrənilməməsi onun dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirməyi çətinləşdirir” (Фазылов:1967, s.19).

Əbul Qasım Carullah Mahmud b.Ömər b.Məhəmməd b.Əhməd əz-Zəməxşəri-əl Xarəzmi tərəfindən 1127-1144-cü illərdə yazılmış “Müqəddimətül-Ədəb” ərəbcə-türkcə-farsca lüğətdir. Əsərin ən qədim nüsxələrində Xarəzm türkcəsi və farsca, digər nüsxələrində hətta monqol və Xarəzmcə (qədim İran dillərindən biri) izahlar verilmişdir. Əsəri V.Bartold, N.Poppe, J.Benzing, və s. tədqiq etmişlər. Şüştər nüsxəsini tədqiq edən N.Yüce 3506 türk sözünü əhatə etməsi ilə “Müqəddimətül-ədəb”i “Divanu-lüğət-it-türk”dən sonra orta türkcənin ən zəngin lüğət tərkibinə sahib bir dil yadigarı

olduğunu yazır (Zemahşeri:2014,s.V). Əsərin dili Xaqaniyyə, oğuz, qıpçaq və digər türk dillərinin də qrammatik və leksik vahidlərinin də əks olunduğu Xarəzm türkcəsidir.

Xarəzmşah Atsız b. Məhəmməd bin Anuş Tiginə ithaf edilən “Müqəddimətül-ədəb” ərəb dilini öyrənmək istəyənlər üçün qısa praktik lüğətdir. Əsər 5 bölmədən ibarətdir: 1. Adlar. Burada sözlərin tematik təsnifat əsasında düzülüşü və onların cəm formaları öz əksini tapmışdır; 2. Feillər. Ərəb dilində bablar əsasında hazırlanan bu bölmədə məsdər formaları da verilmişdir; 3. Ədatlar; 4. İsmi təsnifatı; 5. Feilin təsnifatı. Əsərin ən böyük hissəsi feillər bölməsidir.

“Müqəddimətül-ədəb”in müəllif tərəfindən yazılan nüsxəsi əldə yoxdur. Çoxsaylı nüsxələr isə müxtəlif dövrlərdə yazıldığı üçün sətirarası tərcümələrdə xarəzmçə, farsca, monqolca, cağatayca və osmanlıcaya aid dil faktları var. Əsərin ən qədim nüsxələri 1257-ci ildə Xarəzmdə İbrahim bin Mahmud Sufi əl-Müəzzin tərəfindən istinsah edilmiş Yozqat, 1282-ci ildə üzü köçürülmüş Berlin nüsxəsidir. N.Yüce İrən Şüştər qəsəbəsində Şeyx Məhəmməd Tağının şəxsi kitabxanasında olan Şüştər nüsxəsini daha əhatəli nüsxə hesab edir. Müəllifin fikrincə nüsxənin dil xüsusiyyətləri yazı və kağız nüsxənin XIII əsrə aid olduğu göstərir (Zemahşeri: 2014, s.10-11). Əsər dil xüsusiyyətləri baxımından Xarəzm türkcəsinin bütün əlamətlərini özündə əks etdirir:

- “A”, “ə” səsi əlif işarəsi ilə, yaxud da fəthə ilə göstərilir. Samitlə başlanan ilk hecada sait səs yazılmasa da, sözün sonrakı hecalarında yazılır. Məsələn, سحي لماك seçilmək; كندو-kəndü, قرشانماق qarşanmaq sözlərində ilk hecalardakı “a” səsi fəthə ilə, sonrakı hecalarda əliflə göstərilir. Tək hecalı sözlərdə isə əsasən fəthə səsin yazıda ifadəçisidir. Lakin bəzi təkhecalı sözlər var ki, oradakı uzanmaya görə sait səs əliflə qeyd edilir. Məsələn, ياش-yara, باش-baş, تاش-taş, تاش-taş(dış), ياغ-yağ, ياغ-yağ(maq) və s.

- “i, i səsi sözün ilkin اي ilə, söz daxilində və sonda ي ilə yazılır: اشني işni, ايغي iği, سيرا-sıra və s.

- o, ö, u, ü səsləri söz başına او- ilə, söz daxilində və sonda و ilə yazılmışdır: كونكول köngül, يونغو-yunğü, قوشا-qoşa, اوي-uy, اولوق-uzluq (sənət), اولوش-ülüş(pay), اونكول-ongul (şəfa tapmaq sağalmaq) və s.

- ñ səsi تنك- tañrı, انكا-aña, نيك ليك- yigitik-ning və s.

- İsmi yiyəlik hal şəkilçisi نينك-ning-, ning, نونك-nung, nüng, yönlük halı غا-ğa, -ge, قا-qa, كا-ke, təsirlik halı ني-nı, -ni, çıxışlıq halı دين-dın, -din şəklində əsərdə öz əksini tapmışdır: açlıqdın, ağzınğa, arıqlığa, aşıqını, bədiyede, başlını (yaralını) və s.

- Əsərdə feli sifət şəkilçiləri kimi -asu, -esü, -gu/ğü, -ısar/ iser, -mış şəkilçiləri işlənmişdir: çökürgü yer, yağışar bulutlar, biçəsü vakt, kaytarğuga və s.

Dil xüsusiyyətlərini təhlil edən A.B.Ercilasunun fikrincə, “əsərdə t ilə bərabər d ilə başlayan sözlərin də olması, birdən artıq hecalı sözlərdə g-nin qorunması ilə bərabər az da olsa g səsinin düşməsi, -ısar feili sifət şəkilçisinin işlənməsi halları oğuz xüsusiyyətləridir. Ancaq dışarası d və w səslərinin hakimiyyəti, g-lərin əsasən mühafizəsi əsərin bir Xarəzm türkcəsi əsəri olduğunu göstərir” (Ercilasun: s. 374).

Əsərin lüğət tərkibinin statistik təhlilini aparan N.Yüce 3506 sözdən 2908-nin türk, 598-nin alınma söz olduğunu yazır: 450 ərəb, 133 fars, 5 monqol, 4 iran xarəzmçəsi, 2 soğd, 2 rus, 1 tibet, 1 yunan mənşəli söz (Zemahşeri:2014, 24-25). Lakin müəllifin ruscaya aid etdiyi samala (smola), tögit; soğdcaya aid etdiyi uştax, tamux sözlərinin mənşəyi məsələsi şübhəlidir. Çünki əsərin yazıldığı dövrdə rus dilinin inkişafı səviyyəsi o sözlərin ruscadan türkcəyə yox, əksinə türkcədən ruscaya keçdiyinə əsas yaradır.

Əsərin lüğət tərkibinin tematik təsnifatına nəzər salsaq, etnoqrafik sözlərin, dini terminlərin, elmi islahatların və müxtəlif iqtisadi anlayışların öz əksini tapdığını görə bilərik:

- Dini terminlər: diyanatlıq (dindar 190-4), dua (67-4), İd(z)i- tanrı, müəzzin (51-4), oquğ (dua 89-6), oruc (14-8), payğambarlıq (165-3), tamuğ (151-1), Tangrı (73-5), tövbə (219-3), şeytan (224-6), uştax (82-4), vaiz (73-4), vayh (62-1), yek (şeytan) (1273-3);

- Coğrafi terminlər: ağaç (140-8), badiye (çöl 191-1), bulut (14-7), xiyri-safran (sarı rəngli çiçək 233-2), hoş yıdıqlıq ot, sofran (83-3), tağ (71-2), yulduz (156-5);

- İqtisadi terminlər: alğü (borç 108-5), baha (dəyər, qiymət), bay (zəngin), bazirgan, borç, dölek (borc 178-2), maya (sərmayə 61-7), ödek (206-1), satığçı (155-7), tavan (para ceza-

sı 32-1), urunç (rüşvət115-5), ülüşlük (hissədar) (150-8), yalqınç (kasıb 26-4);

- Tibbi terminlər: boğış (vətər 160-6), bökürçü\bükürçü (yatalaq 11-3), egin (çiyin 04-7), emçilik (həkimlik 182-7), ig (xəstəlik 145-6), otaçılıq (215-3), otalağucu (həkim 233-1), otruq (yatalaq 11-3), sökelcilik (xəstə baxıcılıq) (79-3), tamaq (177-4);

- Etnoqrafizmlər: dutuğ (pərdə 28-6), düngür (hısır 14-2), kerdek doyu (toy, ziyafət 43-4), döşək (94-6), duralıq (ev 65-3), edük (ayaqqabı 183-3), kilim (28-2) terlik (gömlək 235-1), terincek (örtü 103-3), toquğ (55-6 perde), tizton (şalvar 233-8) və s.

Əsərin sintaktik xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə əsər ərəbcə söz və cümlələrin qarşılığını əks etdirdiyi üçün bəzən hərfi tərcüməylə əlaqədar türk cümlə quruluşuna uyğun gəlməyən cümlələr olsa da, əsasən dövrün türkcə cümlə tipini əks etdirən nümunələr üstünlük təşkil edir: başladı işni çıxardıanı bərcədin (2-7), eglendi işde(2-8), oqutdı anga Kurannı(2-5) kimi ifadələr tərcümənin əlamətlərini əks etdirsədə, “altın birle bezedi mushafnı”(4-2), “işning yukin tartdı” (179-5) “açıq yüz birle sözleşti” (179-6) kimi cümlələr türk dili qaydalarına uyğundur. Əsərdə bəzən bir sözün və ya cümlənin qarşılığı olaraq bir neçə söz verilir: Məsələn, ortaqlaştilar-ortaqlıq qılıştılar(199-1), huşumet qılıştılar- xarxasa edişdilər- coğaştilar (200-3), Acemice sözleştiler- Türkçe sözleştiler (200-8), song qaldı işdin – artqaru qaldı işdin (179-3), qodı anga emanetni – sağlamaq üçün usbarladı anga nemeni(218-77) ögüt aldı-öğüt qabul qıldı(146-50) və s.

Nəsirəddin Burhanəddin Rəbğuzi tərəfindən 1309-1310-cu illərdə yazılan “Qisasul-Ənbiya” əsərinin ən qədim nüsxəsi London Britaniya Muzeyi nüsxəsidir. Bundan başqa Peterburq, Paris, Tehran və Bakı nüsxələri də mövcuddur. Əsərdə peyğəmbərlərə aid hekayələrə yer verilmiş, bu hekayələrə türkcə və ərəbcə mənzum şeirlər əlavə edilmişdir. Əsərin Bakı nüsxəsini araşdıran N.Hacıyeva “Qisasul-ənbiya”nın lüğət tərkibini Divanu- lüğət-it-türk”, “Qutadğu bilig”, “Kitabi- Dədə Qorqud” və s. əsərlərlə müqayisə etmiş və kifayət qədər bənzərlik üzə çıxarmışdır. Müəllifin əsərin dili bəzən bu qənaətə gəlir ki, “əsərin dilində həm uyğur, həm karluk, həm oğuz, həm də qırpaq ləhcələrinə aid edilən dil xüsusiyyətlərini

görmək mümkündür. Bu cəhət əsərin ümumtürk abidəsi kimi xarakterizə edilməsinin səbəbidir. Lakin əsərin dili, əsas leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə Mahmud Kaşğarının təsnifinə görə xaqaniyyə türkcəsi ilə üst-üstə düşür... Və “Qisasul-ənbiya” dilində xaqaniyyə türkcəsi ilə oğuz türkcəsi o qədər qaynayıb qarışmışdır ki, onları bir-brindən ayırmaq, illah da bugünkü dil təsnifi bölgüsündəki qruplara görə parçalamaq heç ür mümkün deyildir” (Hacıyeva:1996, s.7). Əsərin özbək dil nümunəsi kimi leksik tərkibini tədqiq edən B.Abdşükürov hesablamalarına görə əsərin dilində “ümumilikdə 5511 dil vahidindən istifadə edilmişdir ki, bunlardan 2950-si türk, 21151-i ərəb, 329-u fars, 55-i qədim ibrani, 14-ü yunan, 3-ü çin, 4-ü sanskrit, 5-i isə soğd dilinə aiddir” (Абдшукүров:2017, с.10)

1313-1314-cü illərdə İslam adlı şəxs tərəfindən yazılan “Müinul-Murid” əsəri dini məsələləri nəzm yolu ilə oxucuya çatdırır. Mütəqarib bəhrində yazılan 407 dördlükdən ibarət olan əsər iman, ədəb, zəkat, iradat, iqtida, sükrül, haqq, zikrül-əbrar və s. bölmələrdən ibarətdir. Əsərin yeganə nüsxəsi Bursa “Yazma və basma əski əsərlər” kitabxanasındadır.

“Xosrov və Şirin” Qızıl Ordada Qütb adlı şair tərəfindən böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin eyni adlı əsərinin türkcəyə ilk tərcüməsidir. Əsərin Bərkə Fəqih tərəfindən 1383-1387-ci illərdə üzü köçürülmüş yeganə nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasındadır. E.Fazilovun fikrincə, əsər Nizaminin tərcüməsi olsa da, müəllifin yazı üslubu Y.X.Hacibin üslubuna bənzəyir. “Poetik formalar və ədəbi texnikanın oxşarlığına görə demək olar ki, Qütbü Yusuf Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsəri ilə tanış idi” (Фазылов:1967,.s.18).

Xarəzmi tərəfindən 1353-cü ildə qələmə alınan “Məhəbbətnamə” əsəri məsnəvi janrında yazılmışdır. Əsərin hər iki nüsxəsi İngiltərədə saxlanılır. Əsər “namə”, “qitə” və bəzi məqamlarda farsca beytlərdən ibarətdir. A.M. Şerbak əsəri Qızıl Orda ədəbi dil nümunəsi kimi tədqiq etmişdir (Щербак:1959). Əsərin uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxəsini nəşrə hazırlayan A.Şerbak əlyazmanın müsəlman-uyğur qaynaqlarına məxsus orfoqrafik xüsusiyyətlər daşdığını qeyd edir. Əsərin müstənsixi Mənsur-bəxşidir. Ən qədim nüsxəsi 1432-ci ildə Yəzd şəhərində üzü köçürülmüş əlyazmadır.

Dini əsər olan “Nəhcül-fəradis” türkcə qırx hədis tərcümələrinin ilk nümunəsidir. Müəllifi Mahmud bin Əli olan əsər 1358-ci ildə qələmə almışdır. Əsərin İstanbul, Paris, Peterburq, Yalta, Mərcani və s. nüsxələri mövcuddur. Əsərin eyni zamanda sadələşdirilmiş köçürmə nüsxələri də mövcuddur. Anadolu Türkçəsinə uyğunlaşdırılmış köçürmə nüsxələrdən biri Kastamonuda, digəri isə Riyad Kral Faysal Araştırma və İslami Çalışmalar Mərkəzinin Kitabxanasındadır. Riyad nüsxəsini üzə çıxaran S.Onur bu nüsxənin 2013-cü ildə E.Akman və T.Sakallıoğlu tərəfindən elm aləminə tanıtılan Kastamonu nüsxəsindən fərqləndiyini qeyd edir (Onur:2020, s.602). Qeyd etmək lazımdır ki, əsərin hansı dilə mənsubluğu məsələsi də tədqiqatçılar arasında mübahisə mövzudur. Əksər Türkiyə alimləri -T.V.Toğan, Ə.Cəfəroğlu, M.F.Köprülü əsəri Yenicami nüsxəsindəki Xarəzm mühitinə aid etsələr də, E.Nəcib əsəri Qızıl Orda dil mühitinə aid edir (Наджи:1989). E.Fazılov da əsəri Xarəzm dil nümunələrindən hesab etmişdir (Фазылов:1967).

Dörd müstəqil babdan, hər babı 10 fəsildən ibarət olan əsərdə dinin fəzilətləri peyğəmbər və xəlifələrinin həyatı və əməllərindən, dinin vacib buyurduğu və haram saydığı məsələlərdən bəhs edilir. Əsərin yazı üslubu dövrünün digər Xarəzm türkcəsi nümunələrindən fərqlənir. Belə ki, əsərin Yenicami nüsxəsinin araşdıran A.F. Karamanlıoğlu sözlərin yazılışında bəzi məqamlarda qarışıqlığın olduğunu qeyd edir. Fars dilindən alınma sözlərdə və türkcə sözlərin

yazılışında ərəb dilində olmayan p,ç,g hərflərin istifadə edilməməsi peyğəmbər sözünün beygəmbər, parə-parə sözünün barə-barə, kapuğ sözünün qabuğ, çerig sözünü cerig, çanaq sözünü canaq və s. yazılmasına səbəb olmuşdur. (Karamanlıoğlu:1968,s.61) Əsərin lüğət tərkibi yarısı türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. A.Çelikin əsərin lüğət tərkibi əsasında apardığı statistik təhlilinə görə ümumilikdə əsərdə işlənən 3487 sözdən 1653-ü türk mənşəlidir. 1361 söz ərəb, 267 söz fars, 2 söz yunan mənşəlidir. Əsərdə eyni zamanda 61 fars+türk, 22 fars+ərəb, ərəb+fars, 121 ərəb+ türk hibrid sözü işlənmişdir (Çelik:2014, s.365).

Nəticə: Xarəzm türkcəsi Orta Asiyada uzun müddət ədəbi dil statusu daşımış, Xaqaniyyə türkcəsindən cağataycaya keçid rolu oynayan türk dili olmuşdur. Xarəzm türkcəsinin hər iki dildən fərqləndirən cəhət oğuz- qıpçaq elementlərinin daha üstün olmasıdır. Qıpçaq dil ünsürlərinin Xaqaniyyə ədəbi dilinə təsiri nəticəsində, yeni dialektik əlamətlərin ədəbi dilə daxil olması ilə formalaşan Xarəzm türkcəsinə aid əsərlərin yazı üslubu da qarışıqdır. Bununla belə, Xarəzm türkcəsində yazılmış əsərlərin çoxşaxəliliyi dilin funksional imkanlarının genişliyindən xəbər verir. Eyni zamanda bu sferaya daxil olan əsərlərin bir ədəbi dilə- Xarəzm türkcəsinə aidliyini sübut edir. Bu baxımdan XII-XIV əsrlərdə Orta Asiyada və Qızıl Ordada danışq və yazı dili olmuş ədəbi dil kimi Xarəzm türkcəsi qəbul edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akar A. (2018) Türk dili tarihi. İstanbul, Ötüken yayınları, 352 s.
2. Ercilasun. A.B. () Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi. Akçağ yayınları,488 s.
3. Çelik A. Dil-kültür ilişkisinde Nehcü'l-Ferâdis örneği// Turkish Studies. Volume 9/9 Summer, 2014, s.381-394.
4. Hacıyeva N.(1996). Nəsirəddin Rəbğuzinin “Qisəsül-ənbiya” sərinin dili. Bakı, Bilik- İrşad mərkəzi, 113 s.
5. Karamanlıoğlu A.F. Nehcül- Feradisin dil hüsusiyyətləri.// İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1968,s.55-72.//<https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/190871/makaleler/16/1/arastirmax-nehcul-feradisin-dil-hususiyyetleri.pdf>
6. Nehcül-Feradis. Uştmaxın açık yolu. Ankara, TDK yayınları, 2014, 1392 s.
7. Onur S. Nehcü'l-ferâdis'in Eski Oğuz Türkçesine bilinmeyen bir aktarımı (Riyad yazması). Çukurova Üniv. Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 2020, 5 (2), 600-630.
8. Zemahşeri.(2014). Mukaddimetul- edeb Hvarizm türkcəsi ile tercümeli Şuşter nüshası. Hazırlayan: N. Yüce, Ankara, TDK yayınları, 227s.
9. Абдушукуров Б. Б. (2017). «Қисаси Рабғузий» лексикаси. Авт.Д.Д. Тошкент, 30 с.
10. Боровков А.К.(1963). Лексика среднеазиатского тefсира XII-XIII вв. Москва, Изд.-во Восточный Литературы, 366 с.
11. Наджип Э.Н.(1989). Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. Москва, 380с.

12. Фазылов Э. И. (1967). Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Авт. Дисс. док. по фил. Ташкент, 211 с.

13. Щербак А. (1959). Огуз-наме. Мухаббат-наме: (Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности), Москва, 172 с.

Shabnam HASANLI- GARIBOVA

LINGUISTIC FEATURES OF WORKS WRITTEN IN KHOREZM-TURKIC LANGUAGE

SUMMARY

In the XII and XIV centuries, the Khorezm-Turkic language, which was a continuation of the Karakhanid -Turkic language in Central Asia, but differed from it in its newly acquired features, began to function as a literary language. The status of Kharezm Turkish as a literary language caused disagreements between different authors. The article reflects the reasons and approaches to these disagreements. The author analyzes works related to the Kharezm Turkic language, which has long had the status of a literary language in Central Asia and plays the role of a transition from the Karakhanid-Turkic to the Chagatai. This includes a variety of words, works of art, scientific and religious works. The textological and linguistic features of the works are reflected in the article, which tells in detail about the written samples of this period, such as "Nahjul-faradis" by Mahmud bin Ali, "Muinul-murid" by Islam, "Muhabbetname" by Kharezmi, "Khosrov and Shirin" by Qutba. At the same time, a thematic classification of the vocabulary of individual works was carried out, a statistical analysis of the origin of words was given.

Keywords: *Kwharizm turkish, scientific style, lexicon, morphological features, Turkic languages.*

Шабнам ГАСАНЛЫ- ГАРИБОВА

ЯЗЫКОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТ НАПИСАННЫХ НА ХОРЕЗМСКО-ТЮРКСКИЙ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В XII и XIII веках Хорезмско-тюркский язык, являвшийся продолжением Караханидский- тюркском языке в Средней Азии, но отличавшийся от него своими новообретенными чертами, начал функционировать как литературный язык. Статус харезмского тюркского как литературного языка вызвал разногласия между разными авторами. В статье отражены причины и подходы к устранению этих различий. Автор анализирует произведения, написанные на харезмском тюркском языке, который давно имеет статус литературного языка в Центральной Азии и играет роль перехода от караханского тюркского к чагатайскому. Сюда входят различные словари, произведения искусства, научные и религиозные труды. Текстологические и лингвистические особенности произведений отражены в статье, в которой подробно рассказывается о письменных образцах этого периода, таких как «Нахджул-фарадис» Махмуда бин Али, «Муинул-мурид» Ислама, «Мухаббетнаме» Харезми, Кутба "Хосров и Ширин". При этом проведена тематическая классификация лексики отдельных произведений, дан статистический анализ по происхождению слов.

Ключевые слова: *Хорезмско-тюркский язык, научный стиль, лексика, морфологические особенности, тюркские языки*